

Millî Türk Ticaret Birliği

Millî Türk Ticaret Birliği, 1 Aralık 1922’de Ahmet Hamdi Başar öncülüğünde, Müslüman-Türk tüccarlar tarafından Türkiye ekonomisine ulusal nitelik kazandırmak amacıyla kurulmuştur. Bu nitelikte bir birliğin varlığına neden ihtiyaç duyulduğunu anlamak için Osmanlı Devleti’nin ekonomik yapısının süreç içerisinde geçirdiği değişimi ve Osmanlı Devleti’ni yıkılışa gütüren ekonomik nedenleri kısaca incelemek gerekir.

Osmanlı Devleti’nin yıkılış sürecini hazırlayan nedenler kısa süre içerisinde oluşmamıştır. Osmanlı’nın sosyoekonomik çöküşü uzun yılları alan bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Bu öküş süreci Osmanlı Devleti’nin yarı sömürge nitelik kazanması ve uluslaşma hareketlerinin etkisiyle toprak bütünlüğünü yitirmesi gibi nedenler ile hızlanmıştır. Osmanlı’nın yarı sömürge nitelik kazanmasında başlıca etken olarak kapitülasyonlar gelmektedir. Kapitülasyonlar ile birlikte Batı’nın sanayi ürünleri Osmanlı i piyasasında rahatça yer bulmuş ve bu durum rekabet gücü olmayan yerli üreticilerin azalmasına neden olmuştur. Kapitülasyonların Osmanlı ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi 18. yüzyılla birlikte daha da artmıştır. Avrupa’nın sanayi üretimi nedeniyle mallarını ucuza imal edilmesi, dolayısıyla ucuza satması, üretimini hala geleneksel tarzda sürdüren Osmanlı sanayisini bitirmiştir. Bundan sonraki süreçte de Osmanlı Devleti gücünü yitirdikçe tavizler vermeye devam etmiştir. Askeri ve ekonomik sıkıntılar ile 19. yüzyıla giren Osmanlı Devleti kapsamlı bir kapitülasyon örneği olan Balta Limanı Sözleşmesi’ni imzalamış (1838), peşi sıra Osmanlı dış ticaret hacminde büyük oranlı artışlar meydana gelmeye başlamış ve Osmanlı toprakları Batılı sanayi ürünleri ile dolmuştur. Osmanlı Devleti’nde yabancılar için engelsiz bir dış ticaret rejiminin yerleşmesi, sanayi devriminin etkileri ile de birleşince büyük sorunlara yol açmış ve Osmanlı iç pazarı büyük ölçüde ayrıcalıklı konumdaki yabancı devletlerin ya da yabancıların koruduğu yerli gayrimüslimlerin eline geçmiştir.

Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren tanınan kapitülasyonlarla gelen imtiyazlar ve muafiyetler nedeniyle Osmanlı topraklarındaki ekonomik düzenin kontrolü Avrupalı devletlerin eline geçmiştir. Bu duruma, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gayrimüslimlere Islahat Fermanı ile tanınan ayrıcalıkların eklenmesi ile Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim halkın koruyuculuğu da Avrupalı Devletlerin eline geçmiştir. Böylece Avrupalıların kapitülasyonlar aracılığıyla yaralandıkları bütün ayrıcalıkları kullanan gayrimüslim bir burjuva sınıfı oluşmuştur. Neredeyse ekonomik alanların hepsine hâkim olan Rum ve Ermeni burjuvaları özellikle ticaret ve bankacılık alanlarında büyük bir üstünlüğe sahip olmuşlardır.

19. yüzyılı sosyoekonomik ve askerî birtakım sıkıntılar ile geçiren Osmanlı Devleti 20. yüzyıla önemli siyasi değişiklikler ile girmiştir. 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanını ve II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesini izleyen sürecin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı elde etmiş ve Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadar iktidarda kalmıştır. 1908-1913 yılları arası dönemde yaşanan Trablusgarp ve Balkan savaşlarındaki yenilginin getirdiği felaketler, büyük çaplı toprak kayıpları ve Anadolu’ya yönelik Müslüman-Türk göçlerinin yaşanması Osmanlı’da ulusçu girişimlerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Azınlıklara ve Avrupalılara karşı yerli malı kullanma kampanyaları ve şirketleşerek sanayileşme girişimleri, Millî bankacılık hareketinin başlatılması, Millî burjuva yetiştirme çabaları ulusçu hareketin egemen kılınacağının göstergeleri olmuştur. Bu hedefin ortaya çıkmasında önemli nedenler bulunmaktadır. Öncelikle 20. yüzyılın başında Müslüman-Türk nüfus, üretimde sadece sermayenin yüzde 15’ini elinde tutmakta ve sermayenin yarısı ile emek gücünün yarıdan fazlası Rum kökenli iken, kalanı da diğer azınlıklar ve yabancıların elinde idi. Ayrıca deniz, liman ve demiryolu işletmelerinin yüzde 90’ı imtiyazlı yabancı şirketlerin ve azınlıkların elinde bulunmaktaydı. Bu tablo karşısında İttihat ve Terakki yönetimi özümü “Millî burjuva” oluşturmakta bulmuştu. Birinci Dünya Savaşı’nın

başlaması ile ortaya çıkan koşullar, yeni kararların alınmasına elverişli bir ortam sağlamıştır.

İttihat ve Terakki hükümetinin “Millî iktisat” politikasının oluşması yolundaki en önemli adımı 1916 Kongresi olmuştur. İttihat ve Terakki savaşa birlikte ulusçuluk alanında önemli yol kat etmiş ve kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırma kararı almıştır. Yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketlerinin ayrıcalıklı konumlarına son verilmiştir. Bundan sonraki süreçte tüm ayrıcalıklı şirketler Osmanlı mevzuatına tabi tutulacak, Türkçe, ticari alanda zorunlu olacak, meslek okulları ve gece okulları açılarak, yabancıların ve gayrimüslimlerin tekelinde olan ve beceri gerektiren işkolları Müslüman-Türklere açılacak kararları alınmıştır. Böylece “millî ekonomi” ve “millî burjuva” oluşturma politikasının önündeki engellerde kaldırılmış olacaktır. Ancak ulusal ekonominin oluşmasında ki önemli adımlardan bir diğeri de millî bankaların kurulması idi. Çünkü bankacılık sektörü de diğer sektörler gibi Osmanlı Devleti’nde yabancı sermayenin denetimi altında idi. 19. yüzyılın ortalarından itibaren yabancı sermayeli bankaların kurulması ve büyük Avrupa bankalarının şubeler açmasından önce Osmanlı topraklarındaki bütün bankacılık işlemleri Galata Bankerleri diye adlandırılan Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudi, Ermeni ve Rumların elinde bulunuyordu. Uzun yıllar Osmanlı para piyasasının yabancılar tarafından yönetilmesine karşı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara gelince ulusal bankacılık girişimlerini de başlattı. Bu tarihe kadar, Mithat Paşa tarafından 1863’te Menafi Sandıkları adı ile kurulan günümüz Ziraat Bankası ve 1886’da kurulan Emniyet Sandığı dışında, kalıcı bir varlık gösterebilen yerli banka kurulamamıştı. Bu nedenle İttihat ve Terakki Fırkası 1914’te Birinci Dünya Savaşı başlarken, “Millî bankacılık” konusunu da ele almıştır. Osmanlı Bankası’nın yerini alacak Millî sermayeli bir devlet bankasının kurulmasını ülkenin siyasi bağımsızlığı açısından da gerekli görmekteydi ve sonuç olarak Osmanlı İtibarı Millî Bankası’nı kurarak önemli bir hedefini de gerçekleştirmiştir. İttihat ve Terakki’nin izlemiş olduğu politikanın Müslüman-Türk girişimcileri cesaretlendirmesi üzerine İstanbul’da dört tane Millî banka kurulmuştur. İstanbul’da yaşanan bu gelişmeler Anadolu’yu da etkilemiş olacak ki, Anadolu tüccarı, İttihat Terakki’den gördükleri teşvik sonucunda kısa sürede millî taşra bankalarını kurdular. Konya Millî İktisat Bankası bu tür Millî kuruluşların ilki olmuştu. Daha sonra 1916 yılında Kayseri de Köy İktisat Bankası, Akşehir’de Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi, Ege Bölgesi’nde Manisa Bağcılar Bankası millî kuruluşlardan bazılarıydı. Görülür ki İttihat Terakki’nin “Millî ekonomi” politikasının etkileri sadece İstanbul da değil, Anadolu’nun çeşitli yerlerinde de etkisini göstermiştir. “millî ekonomi” oluşturma adına girişimler yalnız iktidar kanadından gelmemiş, Müslüman-Türk topluma ait bir takım sivil toplum kuruluşları da gazeteler ve mecmualar yoluyla halkı bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Ulaştırma ve bayındırlık işleri için küçük sermayeleri birleştirerek anonim şirketler kurulmasını özendirmek amacıyla 1909’da İstanbul’da Cemiyet-i Müteşebbise kurulmuştur. Yerli malı üretimi ve tüketiminin yaygınlaştırılmasını ilke edinen 1912’de İstihlak-ı Millî Cemiyeti kurulmuştur. Benzer amaçlar ile daha sonra ki yıllarda Millî Türk Cemiyeti, Ahali İktisat Fırkası, Türk Çalıştırma Cemiyeti gibi çeşitli kuruluşlar faaliyet göstermiştir. Bahsettiğimiz cemiyetlerin dışında doğrudan girişimciler tarafından kurulan ve diğerlerine göre daha aktif faaliyet gösteren cemiyet ise “Millî Türk Ticaret Birliği”dir.

Birlik, her ne kadar 1 Aralık 1922 tarihinde kurulmuş olsa da öncesinde böyle birliğin gerekliliğine dair *Türkiye İktisad Mecmuası*’nda çeşitli yazılar yayınlanmıştır. Mecmuanın 27 Mayıs 1338 (1922) tarihli 5. Sayısında “Ticari Birlikler” başlıklı yazıda Türkiye’de Türk için ticari birliğin canlandırılması gerektiği, Anadolu’da Millî hareketin vücuda getirildiği ancak millî iktisadî birliği oluşturamadığı belirtilmiştir. Birliğin kurulmadan önce yapmış olduğu bir diğer hazırlık ise İstanbul’da İktisadi alanın etnik tablosunu ortaya çıkarmak amacıyla bir istihbarat çalışması idi. Yapılan çalışmanın sonucunda ithalat ve ihracat işleri ile uğraşanlar içinde Müslüman-Türk unsurun sayısı yüzde dört olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca liman işleri ve sigorta şirketleri tamamen Türk olmayan unsurun elinde olmakla birlikte limanda iş

yapabilmek için Rumca, İtalyanca veya Fransızca bilmek gerektiği tespit edilmiştir. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi kentsel hizmetler, demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elinde bulunmaktaydı. Yapılan istihbarat çalışmasının bir diğer önemli sonucu ise İstanbul'da bulunan 4267 müessesenin sadece 1202 tanesinin Müslüman-Türk tüccara ait olduğudur. Yapılan bu çalışma Millî Türk Ticaret Birliği'nin kurulmasında önemli bir etken olmuştur. Millî Mücadelenin başarıyla sonuçlanması ve Mudanya Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasının ardından İstanbul'un yönetiminin TBMM'nin eline geçmesi ile Millî Türk Ticaret Birliği'nin kuruluşu için de uygun zemin oluşmuş ve bunun üzerine 1 Aralık 1922 tarihinde Sultan İkinci Mahmut Türbesi'nin karşısında bulunan Hilal-i Ahmer binasında toplanılmıştır. Ahmet Hamdi (Başar) birliğin kuruluş amaçlarını ifade eden bir konuşma yapmış ve birliğin nizamnamesi görüşülerek kuruluşu resmen gerçekleştirilmiştir.

Birliğin kuruluş amacı; yerli girişimci ve şirketleri batıya tanıtmak, batıdaki iktisadi, ticari gelişmelerden yerli unsurları haberdar etmek, ülkenin doğal kaynaklarının işletilmesinde yabancı sermayenin, kanunlara uygun olarak kurulacak şirketlerle ortaklık kurmalarına çalışmak, tüccar arasında millî ve mesleki ahlaki geliştirmek, buna aksi hallerde hakem olarak görev yapmak, tüccar arasında dayanışmayı sağlamak ve mesleki gereksinimleri gidermek, kitle olarak hareketi gerektiren olaylarda tüccarı temsil etmek, tüccarların birlikler oluşturmalarına ve bu birliklerin hükümetin denetimi ve himayesinde ithalat ve ihracat işlerinde egemenliğini sağlamaya çalışmak olarak açıklanmıştır.

Birlik kurulduktan sonra belirlemiş olduğu hedeflere ulaşabilmek amacıyla faaliyete geçmiştir. Birliğin İstanbul'da bir ticaret kongresi toplamak üzere çalışmalarına başladığı *Türkiye İktisad Mecmuası*'nın 17 Kânunuevvel(Aralık) 1338 (1922) tarihli 10. sayısında "İstanbul'da Büyük Bir Ticareti Harbiye Kongresi" başlığı ile duyurulmuştur. İstanbul'da oluşan boşluğu Türk ticaretinin doldurması, Avrupa ve Amerika ticarî çevreleri ile iletişime geçilmesi için adımlar atılması gerektiği, doğrudan Türk tüccarlarının Avrupa ile temasa geçebilmesi adına neler yapılması gerektiğini görüşmek üzere Türk tüccarların, şirket ve banka müdürlerinin, sigorta şirketi temsilcilerinin katılımıyla bir kongre toplamak üzere çalışmalarına başlanmıştır. Ancak bu sırada İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi'nin yapılacağı belirlenmesi üzerine İstanbul'da yapılması planlanan Millî Ticaret Kongresi üç ay ertelenmiştir. Birlik İzmir'de gerçekleştirilecek olan kongreye katılacağı için kongrede görüşülecek raporu hazırlamak üzere çalışmalarına başlamış, 21 ve 23 Ocak 1923 tarihlerinde iki toplantı yaparak kongrede sunulacak olan 12 maddelik raporu hazırlamıştır. Bu rapora göre;

1. Yerli sanayinin oluşturulabilmesi için gümrük himayesi kurulmalı ve gümrüklere yabancı müdahalesi kesinlikle kabul edilmemelidir.
2. Yabancı sermayenin tüm ayrıcalık ve tekelleri kaldırılmalıdır.
3. Türk karasularında kabotaj hakkı Türk bayraklarına tanınmalı ve Türk limanlarında hiçbir müessese ve şirkete ayrıcalık tanınmamalıdır.
4. Büyük sermayeli ulusal bir tedavül bankası kurulmalıdır.
5. Ticaret kanunu ve mevzuatı ticaret erbabının da görüşü alınarak yenilenmelidir.
6. Yabancı sermayenin ülkeye girişi zarar vermeyecek şekilde sağlanmalıdır.
7. Ticaret ve sanayi odaları teşkilatları düzenlenmelidir.
8. Dış ticareti kolaylaştırmak için resmi ve yarı resmi iktisadi kurumlar oluşturulmalıdır.

9. Kazanç vergisi düzenlenmelidir.

10. Kambiyo meselesinin düzenlenmesi için uzmanlardan oluşan bir komisyon oluşturulmalıdır.

11. Tüccara ve ticarete ilişkin usuller ve vergiler konusunda ticaret ve sanayi odalarının görüşü alınmalıdır.

12. İstanbul'daki Ticaret Mektebi çağa uygun bir hale getirilmeli ve ülkenin her yerinde ticaret okulları açılmalıdır.

Millî Türk Ticaret Birliği'nin, İzmir İktisat Kongresi'ne sunduğu rapora baktığımız da birliğin temel politikasının "Millî ekonomi" anlayışı üzerine kurulduğunu anlaşılmaktadır.

Ekonominin millîleştirilmesi amacıyla kurulan birlik, bu hedefin gerçekleştirilmesi için de birçok girişime de öncülük etmiştir. Birliğin kuruluşunun hazırlık çalışmaları sırasında yönetiminde gayrimüslimlerin etkili olduğu İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Millîleştirilmesi gerektiği gündeme gelmiştir. İzmir İktisat Kongresi'nde de ticaret ve sanayi odalarının yeniden düzenlenmesinin gündeme gelmesi birliğin bu konuda girişimlerde bulunmasında teşvik edici olmuştur. Millî Türk Ticaret Birliği, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın yeniden düzenlenmesi için öncelikle gayrimillî olarak nitelendirdiği mevcut yönetimin istifa etmesi ve yerine Millî ve çağdaş tüccarın getirilmesi önerisinde bulunmuştur. Bunun üzerine 1-2 Ağustos 1923'te yapılan İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın idare meclisi seçimi sonucunda yönetim değişmiş ve Millî Türk Ticaret Birliği'nin üyeleri İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın yönetiminde etkin görevler almıştır. Odanın yeni yönetim kurulu başkanlığına Millî Türk Ticaret Birliği'nin de başkanı olan Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin Bey seçilmiştir. Daha sonra Ahmet Hamdi (Başar) da İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası müdürlüğü ve başyazarlığı görevine getirilmiştir.

İzmir İktisat Kongresi'nde gündeme gelen, daha sonra Millî Türk Ticaret Birliği'nin girişimleri ile kanunlaşan bir başka önemli gelişme ise "hafta tatili" konusu olmuştur. Osmanlı Devleti'nde hafta tatilinde birlik söz konusu değildi. Müslümanlar Cuma gününü, Yahudiler Cumartesi gününü, Hıristiyanlar ise Pazar gününü hafta tatili olarak kabul etmişlerdi. İstanbul'un ekonomisinde hâkim güç olan yabancıların ve gayrimüslimlerin tatil günlerinin, Müslüman-Türk tüccar üzerinde de etkili kılınmaya çalışılması Millî Türk Ticaret Birliği tarafından tepki ile karşılanmış ve bir toplantılarında şu şekilde gündeme gelmiştir; *"...Cuma tatili zan edildiği gibi küçük ehemmiyetsiz bir mesele değil çok canlı hayati ve iktisadi bir meseledir. Türkiye'de iş gören ecnebler ve gayrimüslimler Pazar günleri mağazalarını kapatmak suretiyle mutaassıbâne bir şekilde tatil yaptıkları malumdur. Bizim ticaret âlemimiz resmi bir hafta tatilini mutad etmediği için tacirlerimiz haftada bir gün muhtaç oldukları istirahati arzu etmek üzere Hristiyanların tatil yaptığı Pazar gününe tesadüf ettirmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu suretle Pazar bu Türk memleketinde resmi tatil günü olarak tamim etmişti. Hatta mütarekede İstanbul gümrükleri Cuma çalışmaya mukabil Pazar tatil ederler. Yavaş yavaş vergi daireleri de Pazar günleri kapanır ve Cuma günleri açarlardı yani. Pazar tatilcileri günlerini yalnız tüccarımıza ve işçimize değil yavaş yavaş hükümete de kabul ettirmeye başlamışlardı...."*

Bu konuşmanın ardından 5 Kasım 1923 tarihinde Millî Türk Ticaret Birliği bir beyanat yayınlarak kanun kabul edilene kadar bütün İstanbul tüccarı için hafta tatilinin Cuma günü olarak uygulanacağını duyurmuştur. Alınan bu kararın her ne kadar yasal bir bağlayıcılığı olmasa da ileride yapılacak düzenleme için teşvik edici olmuş ve 21 Ocak 1924'te yayınlanan kanun ile Cuma günü Türkiye için hafta tatili olarak uygulamaya girmiştir.

20. yüzyılın başında tüm dünya da etkisini gösteren milliyetçilik fikri Osmanlı topraklarında da hissedilmiştir. İttihat ve Terakki hükümetinin kurulması ile birlikte de iktisadi alandaki etkisi aktif olarak görülmeye başlamıştır. İstanbul'da Müslüman-Türk tüccarın sözcüsü olarak kurulan Millî Türk Ticaret Birliği de "Millî iktisat" anlayışının

gerçekleştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Birlik, İstanbul'da Müslüman-Türk tüccarın tanıtılmasında, sorunlarının gündeme getirilmesinde, İzmir İktisat Kongresi kararlarının oluşmasında, İstanbul Ticaret Odasının yönetiminin değiştirilerek Millîleştirilmesinde, hafta tatilinin Müslüman-Türk tüccara göre belirlenmesinde öncülük etmiş ve aktif rol oynamıştır. Ancak İzmir İktisat Kongresi sonrası ekonomik faaliyetlerin devlet eliyle, merkez Ankara tarafından yürütülmesi üzerine birliğin etkisi azalmıştır.

Sezen KARABULUT

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM). 71/64, 15.04.1923.

BOA, HR.İM. 71/22, 09.04.1923.

BOA, HR.İM. 97/22, 11.02.1924.

Türkiye İktisad Mecmuası

"Ticari Birlikler", S 5, 27 Mayıs 1922, s.122-129.

"Türkiye Millî İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", S 10, 17 Aralık 1922, s.269.

"İstanbul'da Büyük Bir Ticareti Harbiye kongresi", S 10, 17 Aralık 1922, s.269.

"Millî Ticaret Kongresi", S 11, 20 Ocak 1923, s.290.

"Türkiye Millî İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", S 11, 20 Ocak 1923, s.293-295.

"Türkiye İktisad Kongresi Riyaseti Celilesine Millî Türk Ticaret Birliğinin Raporu", S 12, 14 Şubat 1923, s.297.

"Türkiye Ticaret Kongresinin İstanbul Türk Ticaretinin Hazırlığı", S 12, 14 Şubat 1923.

"Ticaret Odaları", S 13, 17 Mart 1923, s.332.

"Cuma Tatili Hakkında Heyet-i Failenin Mazbatası", S 20, 12 Temmuz 1923, s.122.

"Cuma ve Hafta Tatili Meselesi", S 33, 5 Kasım 1923, s.321-323.

"Cuma Tatili Hakkında Ticaret Birliğinin Tebliği", S 33, 5 Kasım 1923, s.332.

Kitaplar ve Makaleler

KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1999.

KİPAL, Ulaş, UYANIK, Özgür, **Türkiye Millî İktisat Tarihi (Devletçilik)**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.

KORALTÜRK, Murat, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Ekonomide Milliyetçi Bir Tepki: Cuma Tatili", **Kebikeç**, 31, 2011, s.189-195.

KORALTÜRK, Murat, "Türkiye'de Ulusal Burjuvazinin Gelişiminde Önemli Bir Girişim Millî Türk Ticaret Birliği", **Tarih ve**

Toplum, C 28, S 167, Kasım, 1997, s.45-56.

KORALTÜRK, Murat, VARLI, Arzu, "II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Millî İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi", **ÇTTAD**, IX/20-21, (2010/Bahar-Güz), s.127-142.

KORALTÜRK, Murat, **Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

KORALTÜRK, Murat, **Erken Cumhuriyet Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

TEZEL, Yahya S, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Beşinci Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

TOPRAK, Zafer, **İttihat-Terakki ve Devletçilik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

22/07/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-turk-ticaret-birligi/?pdf=3472> adresinden erişilmiştir